

# Ağlama Duvarı Kadınları

Women of The Wailing Wall

Hatice DOĞAN\*

## Öz

Yazımızda kadınların cemaatle ibadet etmelerine ve mabetlere girişlerine yönelik kısıtlamalar, radikal dindarların şiddet ve muhalefetine rağmen hak arama mücadelelerini hukukî, idarî ve siyasî yollardan sürdüren ve dünya çapında seslerini duyurmayı başaran bir Yahudi kadın hareketinin serüveni yer almaktadır. Kendilerini Women of The Wall olarak adlandıran kadınlar WOW kısa adıyla bilinmektedirler. Onların mücadelesi, Yahudiliğin kutsal mabedinin M. 70'teki ikinci yıkımından sonra geriye kalan tek duvarı olan Batı Duvarı'nda erkeklerle aynı şartlarda, cemaat halinde ve yüksek sesle, ibadet giysisi kuşanarak görevlerini yerine getirme hakkı arayışıdır. Ancak yazımızda görüleceği üzere görünürdeki anlamın ötesinde bu, kadınları kamusal alanın dışına iten, seslerini kısıtlayan, onların Tanrı'ya ulaşmasını erkeğe itaate şartlandıran ataerkil dinî gelenek yapısına bir başkaldırıdır.

80'lerin sonlarında örgütlenmiş olan kadınların gayretleri dünya çapında Yahudi cemaatler arasında yankı bulmuş olsa da İsrail'de halen tartışılmaya devam eden aktüel bir konudur. Ülke genelinde herkes için eşit ibadet hakkını savunanların ve kendilerine destek verenlerin sayısında özellikle son birkaç yıldır artış gözlenirse de Ağlama Duvarı Kadınları'nın, Ortodoks ve Ultra-Ortodoks cemaatler içerisinde erkek-kadın fark etmeksizin, katı bir muhalefetle karşılaşması yakın zamanda son bulacak gibi görünmemektedir.

Taassup ve cehaletten beslenen ortamlarda insanların kendilerinden başkasına eşit şartlarda hayat hakkı tanımadığı tahammülsüz uygulamalara şahit olmaya devam edeceğimiz aşıkardır.

**Anahtar Kelimeler:** Yahudilik, Ağlama Duvarı, Kadın, İbadet özgürlüğü, Mabet

\* Yrd. Doç. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

## Abstract

*In this paper, a story is told about a Jewish woman movement that fight for their rights continued in legal, administrative and political fields and became popular worldwide, despite the restraints for women worshipping with community and entering the temples and violence and opposition of radical religionist. They are known as WOW which is abridgment of the name they gave to themselves: Women of the Wall. Their fight is to gain the right for to fulfill their religious duty with the same rights as men, with community and out loud, with their worshipping clothes at the West Wall which is the only wall remained after the destruction of the holy sanctuary of Judaism in 70. However, as it can be seen in this paper, beyond the apparent meaning, this is a rebellion against the patriarchal religious traditional system which pushes women outside of the public space, silences them, conditions their path to God to obedience to system.*

*Although the efforts of the women whom organized at the end of 80s made a tremendous impact on the Jewish community worldwide, it is still a much-debated current topic in Israel. Although the number of people supporting their cause and supporting equal rights for worship is increasing especially in the last years nationwide, it seems like the hard opposition from the Orthodox and Ultra-Orthodox communities, whether men or women, will not stop anytime soon against the Women of Wailing Wall.*

*In environments lived in bigotry and ignorance, it is obvious that we will continue to see intolerant practices which people does not give any chance to anybody but themselves to live equally.*

**Keywords:** Judaism, Wailing Wall, Woman, Freedom of Worship, Sanctuary

## Giriş

Dinin ana kaynağından ve bunun sonucunda da itidalden uzaklaşmanın kaçınılmaz bir sonucu olarak birtakım mesnetsiz yasaklar zincirinin inananlara din adına dayatılması, yaptırımlara maruz bırakılması gibi hadiseler her inanç sistemi içerisinde karşılaşılan temel sorunlardandır. Bu çalışmamızda Yahudilik özelinde olmakla beraber, kadınları hemen her dinî sistemde yakından ilgilendiren bir konuyu; kadınların mabede girmesi ve ibadetlerini cemaat halinde yapmasına geleneksel tavrın müdahale ve kısıtlamaları, kadının sesinin –ibadet esnasında dahi- duyulmaması gerektiği düşüncesi, mabette kadının inanan toplumun eşit haklara sahip bir ferdi olarak değil kendisine lütfen yer verilmesi ve ataerkil yapının kadınları kendilerine adeta bir tehdit unsuru olarak görmesinin somut bir

örneğini temsil etmesi sebebiyle dilimize Ağlama Duvarı Kadınları olarak çevirdiğimiz Women of The Wall cemaatinin oluşumu ve mücadelesini konu etmeyi arzu ettik.

Kısa adı WOW olarak bilinen Women Of The Wall, 1988 yılından bu yana çoğunluğunu dindar kadınların oluşturduğu, Kotel'de<sup>1</sup> Tevrat rulosunu cemaat halinde ve Tallit (ibadet esnasında erkekler tarafından kullanılan dua şalı) giyerek okumalarına izin verilmesi gerektiğine inanan ve bunun için mücadele vermek üzere örgütlenen bir kadın grubudur. İbranice *Neshot ha-Kotel* olarak bilinmektedirler. Aslında İbranice tekili *İşa* olan kadın kelimesinin çoğulu kural dışı olarak *Naşim*'dir. Genel kural olarak "im" çoğul eki eril kelimelerin, "ot" çoğul eki de dişil kelimelerin sonunda kullanılır. *Naşim* (kadınlar) kelimesi bu kuralın istisnalarındandır. Bu nedenle Duvarın Kadınları Cemaati *Naşim* kelimesinin sonundan "im" ekini kaldırıp "ot" eki ilave ederek kelimeyi *Naşot* şeklinde kullanmayı tercih etmişlerdir. Tıpkı Amerikan Feministlerin woman (kadın) ve women (kadınlar) kelimelerinde erkek anlamına gelen *man* ve çoğulu olan *men* eklerinde değişiklik yaparak *womyn* ve *wimmin* kullanımlarını tercih etmeleri gibi. *Neşot ha-Kotel* tamlaması da Kotel'in, Batı Duvarı ya da sık kullandığımız şekilde Ağlama Duvarı'nın Kadınları anlamına gelmektedir.

Batı Duvarı veya Ağlama Duvarı olarak bilinen İbranice Kotel'in yer olarak seçilmesi de Yahudiliğin Kutsal Mabedi olan Bet ha-Mikdaş'tan geriye kalan tek unsur olması sebebiyledir. Burası Dünya çapında Yahudi birliğinin sembol mekanı, atalarının Tanrı'yı aramak, O'na seslerini duyurmak için gittikleri yer olduğu halde kadınların aynı amaçla ibadet, ta'zim ve huzur için bulundukları mekanda engelle karşılaşmalarını Yahudilerin Kudüs'e yeniden dönüşüne gölge düşüren bir uygulama olarak görmektedirler. Onlara göre özellikle de tarihte Mabel'in yıkıma uğramasının sebebinin nedensiz bir öfke olduğu akılda tutulursa şimdi kadınların sesini duyurmasına izin verilmesi hoşgörüsüzlük tarihini düzeltmek adına yapılacaklar içerisinde az bir şey olmayacaktır.

Grubun başkanlığını aynı zamanda kurucusu da olan Anat Hoffman yürütmektedir. 1954 Kudüs doğumlu olan Hoffman, İsrailli bir aktivisttir. 1974'te İsrail Savunma Kuvvetleri'nde askerlik görevini yaptıktan sonra öğrenimi için Amerika'ya gitmiştir. 1980'de Los Angeles Kaliforniya Üniversitesi'nde psikoloji alanında yüksek lisansını tamamlamıştır. Orada reform Yahudiliğiyle tanışmış ve Yahudiliğin, Ortodoksluktan ibaret olmadığının farkına varmıştır. 2002 yılından beri İsrail Dinî Eylem Merkezi'nin (IRAC) de yöneticisidir. Burası İsrail Reform Hareketi'nin hukuksal işlemlerinin yürütüldüğü koludur. Daha öncesinde de Kudüs

1 Kotel: Beyt-i Makdis'ten geriye kalan tek unsur olan ve Dünya Yahudilerinin en kutsal mekanı olan Batı Duvarı'nın İbranice adıdır. Ağlama Duvarı olarak da anılmaktadır.

şehir meclisi üyesi olarak on dört yıl boyunca şehrin sağ kanadı ve Ultra-Ortodoksların politikalarına karşı muhalif konumda yer almıştır. İlerleyen dönemlerde Yahudiliğin “Tikkun ha-Olam”<sup>2</sup> (Dünyanın düzeltilmesi) ilkesi gereğince dünyayı ıslah etme gayesine kendisini adanmıştır. 2013 yılında İsrail’in ulusal gazetesi Haaretz ona “Yılın İnsanı” ünvanını vermiştir. Yine Jerusalem Post gazetesi, Batı Duvarı’nda kadınların hakları konusunu zorlu süreçlerden geçerek ve başarılı bir şekilde dünya Yahudilerinin gündeminde ön sıralara taşınması sebebiyle onun ismine elli en etkili Yahudi listesinde beşinci sırada yer vermiştir.

Dünya çapında binlerce müntesibi bulunan hareket, Ağlama Duvarı’nda ibadet özgürlüğü arayışına kendini adanmıştır. Ortodoksluk dahil olmak üzere Yahudiliğin her kolundan üyeleri bulunmaktadır. Bir de örgütle çok yakın çalışmalar sürdüren ve onlara İsrail dışından da destek kazandırmaya yardımcı olan uluslararası bir kadın komitesi bulunmaktadır.

WOW, Aralık 1988’de Kudüs’te gerçekleştirilen ilk Uluslararası *Yahudi Feminist Konferansı* esnasında kurulmuştur. Konferans katılımcılarından oluşan yaklaşık yüz kadar kadın Ağlama Duvarı’na ibadet etmeye gittiklerinde Ultra-Ortodoks grupların (erkek ve kadın) sözlü ve fiili saldırılarına maruz kalmışlardır. Daha sonra örgütlenecek olan bir grup Kudüslü kadın, konferans bittikten sonra da sık sık Ağlama Duvarı’nda ibadet etmeyi –uğradıkları saldırılara rağmen- sürdürmüşlerdir. Özellikle bazı kötü olayların yaşanmasıyla birlikte Ağlama Duvarı Kadınları, İsrail Hükümetine isteklerini resmî kanallarla iletiler. Aldıkları ilk cevap olumsuz olmuş; kadınların cemaat halinde ibadet etmelerini, Tevrat rulosuna dokunmalarını, tallit kullanmalarını yasaklayan radikal halakik<sup>3</sup> görüşlerin yer aldığı bir yasaklar listesiyle karşılaşmışlardı. Birçok Yahudi -hatta çoğu Ortodoks Yahudi bile- bu görüşleri doğru kabul etmemektedir. Zira Yahudi Hukuku bakımından Tevrat rulosu ritüel olarak temizliğini hiçbir durumda kaybetmeyeceği için kadınların ona dokunması ve tutmasında -hiçbir zaman için- mahzur yoktur.

Konuyla ilgili bir Ortodoks hahamın söyledikleri, Ortodoks Yahudiliğin kadının mabetteki yerine ve ibadete katılımına bakışını net bir biçimde özetlemektedir: “Bet-Midrâş’ımı<sup>4</sup> ikiye bölmeye hazırım ancak sinagogumu asla! Ortodoks kadınlar kesinlikle bilmelidir ki sinagoga gelebilirler, ancak onlar orada sadece misafirdir”. Dr. Debby Koren, -bilgi teknolojileri

2 Tikkun ha-Olam: İbranice “Dünyayı Düzeltmek” anlamındaki terim Lurianik Kabbala ile özdeşleştirilmiş ve birçok Yahudi organizasyonu tarafından da benimsenmiştir. Buna göre her bireyin dünyanın ıslahı için üstüne düşen bir görev vardır.

3 Halaka: İbranice yol anlamına gelen kelime Talmud’un Yahudi Hukukunu ilgilendiren kısmı için kullanılmaktadır.

4 Bet-Midrâş: İbranice öğrenme, çalışma evi anlamına gelir. Tora öğrenimi ve yorum çalışmalarının yapıldığı mekanlara verilen addır.

uzmanıdır ve İsrail Raanana’da yaşamaktadır- kadının sinagogda misafir olarak bulunması düşüncesinin köklerinin gelenekte yer etmiş tarihsel bir davranış olduğunu ancak toplumun bir parçası olarak toplu ibadet için erkeklerle birlikte ister tercihen isterse bazı zorunlu emirler için orada bulunmasının köklerinin Talmud’a dayandığını belirterek sinagogun kadının evi olduğunu, İsrail’in her yerindeki mabetlerde kendi evinde hissetmesi gerektiğini ifade eder. Ona göre Sinagogun, toplumun bütün fertleri için, ihtiyaçları her ne olursa olsun, ulaşılabilir bir toplumsal hizmet kurumu olarak görülmesi gerekmektedir.

### a) Yahudi Kutsal Kitabında Kadının Yeri

Ağlama Duvarı Kadınları örgütünün yıllar süren hukukî hak arayışına dair bilgilerden önce Yahudi yazılı ve şifahi kaynaklarında kadından ne şekilde bahsedildiğine bir göz atıp örnekler verelim: Öncelikle On Emir’de anne-babaya saygı her ikisine birlikte zikredilmektedir. Kadınların peygamber olabileceği inancı mevcuttur ve elli beş Yahudi peygamberden yedisinin kadın peygamber olduğuna inanılmaktadır. (Sara, Miryam, Dvora, Hanna, Abigail, Hulda ve Ester). Kitab-ı Mukaddes zamanlarından beri Yahudilikte saygın yeri olan birçok kadın bulunmaktadır.<sup>5</sup>

Tevrat’ın Yaratılış bölümünde “Tanrı, adamı Kendi görüntüsünde erkek ve dişi olarak yarattı. Tanrı onları mübarek kıldı” (1:27-28) ifadeleri yer almaktadır. Burada Tanrı’nın insanı, Kendi benzeri olarak<sup>6</sup> yaratmada ve kutsayıp mübarek kılmada erkek ve kadını birlikte zikrettiğini görüyoruz. Yaratılış (Genesis) 2:18-23 arasındaki pasajda ise Tanrı’nın, adamın yalnız kalmaması için ona yardımcı bir eşi, erkeğin kaburga kemiğinden inşa ederek ona getirmesi ve devamında kadının “erkekten alınan” anlamında İbranice İşa kelimesi ile isimlendirilmesi (erkek için İş) dikkat çekicidir. Yaratılış 3:1-24’te yasak ağaçtan yemeleri, bu konuda sorumluluğun adam tarafından kadına yüklenmesi ve cennetten çıkarıldıktan sonra kadının ızdırap içinde çocuk doğurmakla cezalandırılması anlatılmaktadır. Talmud’da kadınlar lehine de aleyhine de ifadeler bulunmaktadır. Kadınların birçok emirden muaf tutulduğu, Tevrat ve Talmud öğreniminin kadınlar için gerekli olmadığı, emirleri yerine getirmede erkekle eşit bir konumda olamayacağı, bazı durumlarda henüz dinen sorumlu olmayan çocuklarla benzer durumda zikredildiği vb. örnekler kadınlarla ilgili

5 Rav Yehuda Adari’nin Tanakh’ta adı geçen bütün kadınlara yer verdiği *Naşim be-Tanakh* (Tanah’ta Kadınlar) adlı eseri 2009’da İbranice olarak İsrail’de yayımlanmıştır.

6 Yahudi düşüncesinde Tanrı’dan antropomorfik özelliklerle söz eden Kutsal Kitap pasajlarının nasıl anlaşılması gerektiğine ilişkin görüşlerden en yaygın kabul göreni, Rabbi Moşe b. Meymun’a aittir (1135-1204). İbn Meymun, *More Nevuhim* (Yolunu Şaşırmışların Rehberi) adlı eserinin ilk bölümünü bu konuya ayırmış, bu tür ifadeler Tanrı hakkında kullanıldığında mecazi anlam içerdiğini, Tanrı’ya asla suret ve cismani bir özellik isnat edilemeyeceğinin altını çizmiştir.

olumsuz yorumlardan yalnızca birkaçıdır. Talmud'un bu tarz yorumları Rabbani gelenek içinde yer ederek uygulanagelmiş ve kadının dinî gelenek içerisinde geri planda tutulması sonucunu beraberinde getirmiştir.

### **b) Duvar'ın Kadınları Hareketi'nin Ortaya Çıkışı ve Mücadelesi**

Mevcut İsrail yasaları, kadınların erkeklerin yaptığı şekilde cemaat halinde, sesli ve tallit, tefillin gibi ibadet giysileri kullanarak ibadetine izin vermemektedir. Bu uygulamada bulunanları para cezasına çarptırabilmekte ya da altı aya kadar hapis cezası verebilmektedir. Buna rağmen her ayın ilk günü (Roş Hodeş)<sup>7</sup> –ayda bir kez- Duvar'ın Kadınları grubu üyeleri Minyan (Yahudilikte ibadet için gereken on kişilik cemaat sayısı) oluşturup Kotel'de ibadet etmek üzere toplanmaktadırlar. Saharit adı verilen sabah ibadetini ve Hallel'i<sup>8</sup> ağlama duvarı önünde tamamlamalarının ardından Tora okumalarını yapmak ve ibadetlerini tamamlamak üzere arkeolojik alana geçmektedirler.

Şimdi örgütlendikleri yıllardan bu zamana kadar neler yaptıkları; toplumun çeşitli kesimlerinden, hükümetten, siyasilerden, ülkenin aydınlarından, yargıdan nasıl karşılık bulduklarına dair yazılanlardan ve medyaya yansıyanlardan bazılarını önemine binaen zikredeceğiz.

1991 yılında Duvarın Kadınları cemaati Yüksek Mahkemeye başvurarak âdetleri üzere güvenlik ve emniyet içerisinde ibadet etmelerine izin verilmesini talep ettiler. Konu mahkemede birkaç yıl süreyle tartışıldı ve 1994 yılında WOW davayı kaybetti ancak mahkeme, konuyu çözüme kavuşturması için bir komisyon kurulmasına karar verdi.

Yüksek Mahkeme, cemaatin 1995'teki müracaatını reddetmiş olmasına rağmen hâkimler oy çokluğu ile, bu cemaatin prensipte oraya giriş ve ibadet özgürlüğü haklarını tanımıştır. Mahkeme başkanı olan yargıç Shamgar, Ağlama Duvarı'nda yapılan Yahudi ibadetleri için ortak paydanın Halaka kuralları ile değil, orada hüsni-i niyetle ibadet etmeyi arzu eden herkese müsaade edilmesiyle gerçekleşmesi gerektiğini belirtmiş ve hükümete bu konuyla ilgili Duvarın Kadınları lehinde bir çözüm önerisinde bulunmuştur. Tavsiyesini insan onuruna saygı temelinde cemaatler ve farklı fikirler arasında karşılıklı hoşgörü ihtiyacına dayalı olarak vermiştir. -Eşitlik konusunda sessiz kalmakla beraber- kadınların Ağlama Duvarı'nda ibadet esnasında seslerini yükseltmeleri konusunda İsraili olsun olmasın oraya gelen inananlar ağırbaşlı oldukları sürece yasak gerektiren bir durum

7 Roş Hodeş: İbranice "ay'ın başı" anlamına gelir. Kadınlar için her ayın 1'i küçük bir festival niteliğindedir. Bu günde çalışmazlar. Midraş'ın öğretisine göre altın buzağıya tapmayı reddetmelerinden dolayı bu günle ödüllendirilmişlerdir.

8 Hallel: İbranice Övgü anlamına gelir ve Mezmurlar kitabının 113-118 arasını kapsayan bölümdür.

olmaması ve Ortodoks cemaatlerin de bunu, şarkıcılarla aynı kefeye koymak gibi bir hataya düşmemesi gerektiğini belirtmiştir. Davanın diğer yargıcı Levin de Duvarın Kadınları cemaatini haklı bulmaktaki dayanağını açıklarken sadece dinî değil millî ve tarihi önemi dolayısıyla da Ağlama Duvarı'na iyi niyetle gelmiş olan bütün farklı cemaat ve bireylerin ister ibadet amacıyla isterse başka bir meşru amaçla olsun bu hakları olduğu şeklinde beyan etmiştir.

Yargıçların çoğunluğu bu konuda cemaatin haklarını ibadet özgürlüğü çerçevesinde ele almış ve meselenin özü olan eşitlik konusunda herhangi bir ifade sarfetmekten kaçınmışlardır. Çoğulculuğu korumanın bir gereklilik olduğunu kabul etmekle beraber “dinî ataerkillik” konusunu da gündeme getirmemişlerdir. Azınlıkta kalan üyelerden konuyu ele alan tek kişi mahkemenin “dinî üyesi” olan yargıç Menahem Elon olmuş ve o da Yahudiliğin bu kadar merkezî önemini teşkil eden bir kutsal alanın, eşitlikle ilgilendirilmesinin mümkün olmadığına hükmetmiştir. 1996'da komisyon, Duvarın Kadınları cemaatinin Old City'nin<sup>9</sup> dışında Kudüs'ün güneydoğusunda bir köşeye taşınmasını önermiştir. Cemaat bunu kabul edilemez bulmuş ve yeni bir komisyon oluşturulmasını istemiştir. Yüksek Mahkeme cemaatin uzun süren davada zaman kaybı ve avukat masraflarının tazmini olarak beş bin şekel ödenmesine karar vermesiyle kadınlar küçük de olsa bir zafer kazanmış oldu.

Mahkemenin tavsiyesine cevaben Hükümet, çeşitli bakanlıklardan bir Genel İdare Komitesi oluşturdu. İki yılın sonunda bu komite Cemaatin kendi tarzlarında ibadet edebileceği yönünde görüş bildirdi. Ancak ibadetlerini yapacakları yer Batı Duvarı'nın güney-doğusunda bir yerde duvara biraz uzakta yer alıyordu. Bunun da gerekçesi güvenlik ve huzurun sağlanabilmesi idi. Hükümet bunun üzerine bir bakanlık komitesi atadı ve olumlu yönde gelişme kaydedildi. Şöyle ki; Cemaat Batı Duvarı'nda iç güvenlik endişesiyle ibadetini yapamazken teklif edilen diğer alternatif yerlerde de dış güvenlik riskleri sebebiyle ibadetini yapamamaktaydı. Ortodoksluk dışındaki oluşumların tartışıldığı üçüncü komitede bu konuda en uygun alternatif yerin Robinson Kemerî olduğuna kanaat getirildi. Bu alan Duvar'ın güneydoğusunda bulunan arkeolojik bölge içindedir. Doğrudan Duvar ile bağlantısı yoktur ve alanın ayrı bir girişi bulunmaktadır.

1997'de yeni bir komisyon kuruldu ve Yüksek Mahkeme bu defa, yasal sürecin daha hızlı işlenmesini sağladı. Meclis'te Shas partisi, Batı Duvarı'nın statüsünü ulusal bir yer olmaktan çıkarıp Ortodoks Sinagoga

9 Kudüs'ün modern şehir merkezi içerisinde kalmış 220 km civarında ve etrafı Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) tarafından surlarla çevrilmiş olan alandır. Hristiyan, Ermeni, Müslüman ve Yahudi mahallesi olmak üzere dört kısma ayrılmıştır. Mescid-i Aksa ve Batı Duvarı bu alan içindedir. Toplam on bir kapısı bulunan alana açık bulunan yedi kapıdan giriş yapılabilmektedir.

dönüştürecek bir yasa tasarısı sundu; fakat tasarı meclisten geçmedi. Daha sonra kadınlar tekrar mahkemeye gitti. 22 Mayıs 2002’de mahkeme, onların lehinde bir kararla, kadınların Kotel’de ibadet şalı takabilme, sesli olarak Tevrat Rulosundan pasajlar okuyabilme hakkına sahip olduğuna karar verdi. Bu karar dünya çapında Yahudi feministleri memnun etse de kısa süre sonra hükümetin kararı temyiz etmesiyle mutlulukları uzun sürmedi. Shas Partisi de bu durumdaki kadınların ceza almasına ve yedi yıla kadar hapse mahkum edilmesine yönelik kanun maddelerini gerekçe göstererek karara tepki gösterdi.

Yahudi dininin tanımlanmasında -birçok noktada- Ortodoks Yahudilik diğer Yahudi akımlarına göre belirgin bir üstünlük ve önceliğe sahiptir. 1967’deki Kutsal Alanları Koruma Kanunu kapsamında yer alan başka konularla birlikte Batı Duvarı da bu yasa bağlamında (Ortodoks Yahudilik bakış açısından) idare edilen konulardandır. Bu kanun, Kutsal Bölgede bir hürmetsizlik yapılmaması için gerekli önlemlerin alınmasını zorunlu kılar ve giriş özgürlüğünün engellenmesi veya dinî cemaatlerin hassasiyetlerinin göz ardı edilmesi gibi davranışlara karşı da önlem alır ve düzenlemeler getirir. Kanunun uygulanması, Din İşleri Bakanlığı tarafından atanan bir yönetici eliyle sağlanır ki o da görevini Hahambaşıya danışarak yerine getirmektedir. Ultra-Ortodoks Haham olan bu yönetici, WOW cemaatinin bu şekilde ibadet etmesini engellemek için bir genelge yayınladı. Polis de huzurun ihlali ve Duvar’a hürmetsizlik edildiği gerekçesiyle kadınların ibadetini önlemek için müdahale etti. Cemaat, bunun üzerine Yüksek Mahkemeye başvurarak kendilerinin ibadet şekline hükümetçe yapılan muhalefete tepki gösterdi. İtiraz noktaları ibadet özgürlüğü kısıtlamasına, Batı Duvarı’na girişin engellenmesine karşı ve kadınların eşitliğine dayalı anayasal haklarını aramak üzerine idi. Yöneticinin, yasal gücünü aşan bir tavır sergilediğini iddia ettiler. Onların başvurusu üzerine Din İşleri Başkanlığı hemen Kanun maddesinde açıklayıcı bir düzeltme yaparak “kutsal alanın kurallarına uygun olmayan ve yine ibadet eden insanların hassasiyetlerini gözetmeyen hiçbir seremoniye izin verilmeyeceği...” ifadesini ekledi.

İlk komitenin kararlarının açıklanmasından sonra Cemaat bir kez daha Yüksek Mahkemeye gitti. Mahkeme cemaatin yeni müracaatı üzerine bir karar yayınladı ve 24 Eylül 1998’de onların dinlenmesine karar verdi. Cemaat, Hükümetin mahkeme kararlarını uygulamakta açıkça başarısız olduğunun, kadınların Ağlama Duvarı’na giriş ve ibadet etme haklarını koruyamadığının görüldüğünü ve son çarenin yine mahkemenin kendisi olduğunu söyledi. Bu arada ilk karar esnasında tüm hâkimlerin erkek olduğunu, ikincisinde iki kadın ve bir erkek hâkimin yer aldığını da belirtmekte yarar var.

Davanın ikinci oturumunda yargıç Eliyahu Mazza mahkemenin kararını yazmış, yargıç Dorit Beinisch ve Tova Strasberg-Kohen de onaylamıştı. Mahkeme birinci oturumda oy çokluğuyla cemaatin Ağlama Duvarı'nda kendi tarzında ibadet hakkı olduğu hükmünü vermişti. Bundan dolayı bu kadın cemaatinin ibadeti için çeşitli hükümet komitelerine alternatif yer aramaları doğrultusunda tavsiyelerde bulunuldu. Ancak tavsiye edilen yerlerin hepsi mahkemenin belirttiğinin aksi yönünde idiler. Mahkeme, Hükümetin altı ay içinde cemaatin ibadet haklarını yerine getirebilmesine yönelik adımların atılmasını istedi. Bu durum, cemaatin daha önce elde ettikleri hakların uygulanması noktasında ileriye doğru atılmış önemli bir adım ve cesaret verici bir karar oldu.

Mahkemenin ikinci oturumunda alınan karar İsrail'de şiddetli tepkilere yol açtı. Dinî partiler vakit geçirmeden bir kanun tasarısı hazırlayarak Batı Duvarı'nın önündeki bölgenin Ortodoks dinî uygulamaları için özel bir dinî alana çevrilmesini ve Ağlama Duvarı'ndaki mevcut Ortodoks ibadet geleneğini ihlal eden kişilere yedi yıl hapis cezası verilmesini istediler. Tasarı yalnızca Ortodoks ve Ultra-Ortodoks desteğiyle sınırlı kalmayıp meclisteki seküler vekillerin de bir kısmı tarafından onaylandı. Dindar sağ kanat tahmin edileceği gibi saldırgan bir tutum takındı. Hatta akademisyenler, aydınlar ve gazeteciler bile -liberal görüntülerine rağmen- kadınlara karşı hasmane bir tavır sergilemekten geri durmadılar. Köşe yazılarında ve kamusal tartışmalarda kadınların eylemlerinin provokasyon niteliğinde olduğu iddiasında bulundular. Bu iddia şaşırtıcı değildi çünkü İsrail'de seküler çoğunluğun bakış açısı genelde Ortodoks kurumların söylemi ile pek farklılık göstermemektedir. Seküler liberal toplum, kadınların Ortodoksluğa karşı mücadelesi ve onu daha eşitlikçi yapma gayreti ile ilgilenmemektedir.

Mahkeme Başkanı Aharon Barak, davayı yeniden görüşmek için dokuz yargıçtan oluşan bir heyet atanmasını talep etti. 2000 yılındaki üçüncü duruşmada mahkeme üyeleri ayrılığa düşerek çelişkili bir karara imza attılar. Yargıçların çoğu Ağlama Duvarı'nda cemaatin kendi tarzında ibadet hakkı olduğu kararını destekledi. Ancak bu mutlak karar değildi ve onu uygulamanın en iyi yolu cemaatin ibadet edeceği alternatif bir alan temin ederek diğer ibadet edenlerin rahatsız olmamasını sağlayacak bir tarzda Robinson Kemerî'nde amacına uygun bir ibadet alanının belirlenmesi yönünde idi. Robinson Kemerî Batı Duvarı'nın güneyinde uzanan arkeolojik bir alandı ve doğrudan orayla bağlantılı değildi. Burası Yahudi dindarların geleneksel olarak ibadet ettikleri bir yer değildir. Ağlama Duvarı'nda erkek-kadın ayrılmış halde bulunan ibadet alanlarına katılmayan Reformist ve Muhafazakar Yahudiler (WOW grubunun aksine) tarafından kullanılmaktadır. 6 Nisan 2003 tarihinde, Hükümetin on iki ay boyunca Robinson Kemerî'ni uygun bir ibadet alanına dönüştürmekte

başarısız olması nedeniyle cemaatin Batı Duvarı'nda kendi tarzlarında ibadet etme hakkı bulunduğu oy çokluğuyla karar verildi. 5 Nisan 2004 tarihinde on iki ay dolduğunda devlet Robinson Kemer'i'nde bir ibadet alanı hazırlığına başladı ancak tamamlayamadı. Bu nedenle cemaat, Batı Duvarı'nın kadınlar bölümünde ibadetlerini yapmaya başladı. Sonuçta mahkeme hazırlıkların tamamlanması için hükümete bir ay ek süre tanıdı. Bu süre Eylül 2004'te sona erdi. Ağustos 2004'te Robinson Kemer'i kazı alanında alternatif bir ibadet yeri nihayet açıldı. Sadece elli kadının sığabileceği alanın hazırlığı için üç milyon şekelin üzerinde harcama yapıldı.

2005 yılında dokuz kişilik bir jüri beşe dört oyla tamamen Cemaatin aleyhinde bir karara imza attı. Davayı kaybetmelerine rağmen kadınlar, her ayın başlangıcında toplu ibadet eylemlerini sürdürdüler. Grubun üyeleri yine her Purim bayramında Ester pasajını ve her Tiş'a beAv'da Ağıt kitabını toplu halde okumaktadırlar. (Burada Kudüs'ün yıkılışına ithafen yazılmış olan ve Tanakh'ın bölümlerinden olan Ketuvim içerisinde yer alan pasajlar yer alır.)

Nisan 2013'te Kudüs Bölge Mahkemesi, daha önce sulh mahkemesinin “Kadınların Ağlama Duvarı'nda ibadet şalı takması “yerel örf” e aykırı değildir veya kamuyu rahatsız edecek bir durum değildir bundan dolayı tutuklanamazlar” şeklindeki kararı onaması, 2003 yılında Yüksek Mahkemenin kendileri aleyhindeki kararının tam tersi bir hüküm oldu. Grubun lideri Anat Hoffman bunu “Bu, Yahudiliğin ıslahı, değerlerimizin yeniden tanımlanması ve Ağlama Duvarı'nın yeniden değerini kazanması! adına büyük bir önem taşımaktadır. Women of the Wall hareketimiz, İsrail toplumu ve tüm Yahudi dünyası için önemli bir başarı elde etmiştir” şeklinde yorumladı. Bölge mahkemesinin bu kararı ve Batı Duvarı'nda grubun üyelerince yapılan birçok protestonun ardından Yüksek Mahkeme, cemaatin üyelerine ibadet ve ritüellerinin “yerel örf”e aykırı olmadığı hükmüyle onlara ibadet izni verdi ve kadınların fiziksel ve sözlü olarak şiddete başvurmadıklarından dolayı ortaya çıkacak huzursuzluklardan da sorumlu tutulamayacaklarını açıkladı.

Ultra-Ortodoks Yahudi erkekler, otobüslerde kadınların Batı Duvarı'nda ibadetini reklam ve teşvik eden reklamları protesto etmek amacıyla tekerleri kesip otobüsleri taşıdılar. Saldırı Ultra-Ortodoks yerleşim birimi Mea Sharim'de gerçekleşti ve yüzlerce radikal Yahudi şiddet eylemine dahil oldu. Bu reklam afişleri, kadınlar cemaati üyelerince otobüslerin yanlarına yapıştırılmıştı ve ibadet şalı kuşanmış ve Tora rulosu tutan kadınları resmetmekteydi. Otobüslerdeki resimlerin üzeri spray boyalarla “İğrenç resimlere son” yazılarıyla kaplanmıştı. WOW tarafından yürütülen bu reklamların yarısı 12 Ekim'deki kampanya başlangıcından itibaren

barbarca saldırılara uğradı. 2013'te İsrail Mahkemesi'nin, kadınların duvarın istediği kısmında ibadetine izin vermesine rağmen, cemaat, Tora rulosu ile duvarda ibadetten hâlâ engellendiklerini iddia etmişlerdir.

Duvarın Kadınları cemaati, Rabbani otoritelere meydan okumak için 23 Ekim 2014 tarihinde Ağlama Duvarı'nın kadınlar için ayrılan bölümüne ibadet amaçlı ince bir Tora rulosu getirmişlerdi. Bu olayın, son 25 yıldır Ağlama Duvarı'nda kadınlar tarafından gerçekleştirilen ilk Tora okuması olduğu belirtilmiştir. Sasha Lutt ismindeki Beer Shevalı bir genç kız bu ince Tora rulosundan Bat-Mitzva<sup>10</sup> töreninde bazı pasajlar okumuş ve tüm törenin Kotel'de gerçekleştiği ilk Bat-Mitzva törenini yapmakla adını duyurmuştur. Kotel'e ibadet için gelen kadınlara, Duvar'da ibadet için bekletilen 300 Tevrat'a dokunma izni verilmez; çünkü onlar erkekler için ayrılmıştır. Bahsi geçen ince Tora rulosu yalnızca 28 cm uzunluğundadır ve Batı Duvarı alanına bir Tallit çantası içerisinde gizlice sokulmuştur. Tora rulosu 1880'de Litvanya'da yapılmış, sonra Güney Afrika'da kullanılmış ve nihayet Birleşik Krallığa ulaşmıştır. Duvar'ın Kadınları grubu, bu Tevrat'ı İngiltere'deki sahiplerinden ödünç almıştır. Kadınlar ondan okurken güvenlik görevlileri izlemiş ancak ibadeti kesintiye uğratmamışlardır. Kadınların cemaati, tam boy Tevrat rulosunu Ağlama Duvarı'nda ilk defa 20 Nisan 2015'te okuyabildiler. Kadınlar cemaatinin erkek destekçileri, yüz adet tam boy Tora rulosundan birini kadın tarafında kullanılması için oraya geçirmeye çalışırken Ortodoks erkeklerin sözlü ve fiziksel saldırısına maruz kalmışlardır. Ortodokslar, Erkek ve kadın tarafını ayıran bariyeri yıkıp bu Tevrat rulosunu kadınların elinden almaya teşebbüs ettilerse de polis engeline takılmışlardır. Bu karmaşanın ardından kadınlara *saharit* (sabah) ibadetlerini bitirmeleri için müsaade edilmiştir.

Kadınların tam boy Tevrat rulosunu yeniden okumalarına mani olmak amacıyla Batı Duvarı polisleri, 18 Mayıs 2015'te erkek tarafını kadınlarınkinden ayıran kapıyı kilitlediler. Aynı günün erken saatlerinde bir Tevrat'ı kadın tarafına geçirmeye çalışan bir erkek tutuklandı. Kadınlar bir protesto göstergesi olarak sandalyeleri üzerinde ayağa kalktılar ve Tevrat'a ulaşmak için kilitli kısmın üzerinden kollarını uzattılar.

İsrail Hükümeti, 31 Ocak 2016 tarihinde Batı Duvarı'nda Ortodoks olmayan erkek ve kadınların birlikte ibadete katılabileceği eşitlikçi bir alan oluşturulmasına onay verdi. Bu karar, dünya çapında bir yandan Yahudi liderlerin övgüsüyle karşılanırken diğer yandan Ortodoks ve Ultra-Ortodoks İsrail vatandaşları ve hükümet temsilcilerinin muhalefetiyle karşılaştı. İsrail Başbakanı Bünyamin Netanyahu, bu kararı, bölgede

10 Bat-Mitzva: İbranice kız çocuğu ve emir kelimelerinin birleşimi olan terim artık dini emir ve yasakların muhatabı olunan yaşa gelindiğinin göstergesidir. Yahudilikte kız çocuklarının 12-13 yaşlarında yetişkinliğe geçiş adımlarını ilan ettikleri törendir. Erkek çocuklar için Bar-mitzva olarak adlandırılır.

tırmanan gerginliğe karşı “adil ve yaratıcı bir çözüm” olarak nitelendirdi. Cemaat, hükümetin bu kararı tanımamasını bir zafer olarak addetmiştir.

Frances Raday “Bu tarihî evrede aydınlanma ile köktencilik arasında, ataerkillik ve feminizm arasında bir mücadele kendini göstermektedir. Bunun sonuçları yalnızca Ağlama Duvarı Kadınları hareketi için değil, İsrail’deki insan haklarının geleceği açısından da oldukça önem arz etmektedir” şeklinde ifade etmiştir. Duvarın Kadınları’nın cemaat halinde ibadet yapmak, ibadet şalı takmak ve Tevrat rulosundan sesli olarak okuma yapmak şeklindeki uygulamaları, erkekler için ibadet geleneğidir ve Ortodoks Yahudi otoritelerine tamamen zıt bir durumdur. Birçok Ortodoks din adamı tarafından da Yahudi Şer’i Hukuku yasaklamalarının ihlali, en azından Batı Duvarı âdetlerinden bir sapma oluşumu olarak görülmüş ve izin verilemez olduğuna hükmedilmiştir. Bununla birlikte, bazı Ortodoks yetkililer tarafından kadın cemaatin bu uygulamalarına göz yumulmuş ve Reformist ve Muhafazakar Yahudi uygulamalarından ayrı tutulmuştur. Ayrımın gerekçeleri ise; Duvarın Kadınları cemaatinin Reformist ve Muhafazakarların uygulamasında olduğu gibi kadın-erkek karışık grupla değil, Batı Duvarı’nın kadınlar için ayrılmış bölümünde (*ezrat nashim*) de erkeklerden ayrı olarak ibadet etmeleridir. Yine onlar minyan için gerekli on erkek şartı aramaksızın ibadetlerini bir grupla yaparlar ve minyan şartı olan kısımları okumazlar. Kısacası, bu grubun yapmaya çalıştığı şey -Ortodoksluk sınırları içerisinde-, erkeklerde olduğu gibi bir cemaatle, ibadet şalı takarak, Tevrat Rulosunu alarak ve seslerini ibadet esnasında yükselterek ibadet yapmak şeklindedir. Ortodoks Yahudi geleneği içinde ibadet hakkı arayışı içindedirler ve sessiz, pasif ve de erkeklerin gölgesinde kalmak istemiyorlar. Kadınların bu şekildeki ibadeti kadın-erkek diğer Ortodoks dindarlar tarafından şiddetli bir muhalefetle karşılanmıştır. Benzeri sözlü ve fiili şiddetle karşılaşan bir diğer kesim de Ağlama Duvarı’nda kadın-erkek karışık ibadet etme girişimleri sırasında Reformist ve Muhafazakar Yahudi cemaatler olmuştur. Tükürme ve dışkı atma gibi çirkin sahneler dünya televizyonlarında da gösterilmiştir. Saldırıların faillerinin küçük fanatik gruplardan oluşan ve çoğunlukla da Ağlama Duvarı yakınında yaşayan ve dinî öğrenim gören öğrenciler olduğu bildirildi. Bununla beraber, fanatik olarak tanımlanamayacak birçok kimse de karışık ibadeti açık bir dille kınayarak adeta şiddeti teşvik etmiştir. Güvenlik güçleri, saldırgan fanatiklere mani olmak yerine kadınlar cemaati ile Reformist ve Muhafazakar grupları engellemişlerdi.

### c) Günümüzde Durum

Kadınların cemaatine karşı uygulanan bu şiddet, radikal dindar eylemcilerin kendi ataerkil üstünlüklerini korumak adına girişimlerinin göstergesidir.

Aynı zamanda bu tür eylemlerin Yahudilik ya da Kudüs için bir ilk olmadığını da ifade edelim. Manevî sembollerin “dinî önderler” tarafından ataerkil yapıyı korumak için kullanmaları yeni bir yöntem değildir. Hatta çağımızda kullanılan en etkili yöntem olduğu söylenebilir. Radikal dinciliğin ajandasında büyük oranda kadınların boyunduruk altına alınması vardır. Dinî kurumlar, ataerkilliği sadece tavsiye ya da vaaz etmekle kalmaz, feminist değişime ve bu yönde bir olası dönüşümün meşrulaştırılmasına direnmek için propagandasını da yaparlar. Duvarın Kadınları, dinî bağlam içerisinde feminist bir söylem ile yeni bir tür aktivizmi temsil etmektedir. Nitekim kendilerinin bütün ibadetlerinde dinin ataerkil üstünlüğüne bir meydan okuma vardır. Duvarın Kadınları cemaatinin ibadet biçimlerinin “saldırgan” olarak nitelendirilmesinin sebebi, feminist söylemde yoğun olarak ataerkil semboller barındırılmasındandır. Kadınların halk içinde Tevrat okumalarını engelleme girişimi aslında kadının kamusal alandan ve oradaki fonksiyonlardan dışlamanın çok belirgin bir göstergesidir.

Yüksek Mahkemedeki iki Halaka (Yahudi Hukuku) uzmanı, Rambam’ın (Rabbi Moşe b. Meymun 1135-1204) yazılarına dayanarak, kadınların ibadet şalı kullanabilecekleri sonucuna vardı. Bir başka Halaka uzmanı (Eliav Shochetman) daha geç dönem Halaka ve responsa uzmanı Moses b. İsrail’in (1530-1572) yazılarına dayanarak kadınların bunu kullanamayacakları sonucunu çıkarmış ve teorik olarak kullanmalarında sakınca olmasa da -ilginç bir yorumla- bunun bir “kibir” göstergesi sayılabileceğini söylemiştir. Kibir, kabalığın, gururlu olmanın ve başkalarını aşağılamanın bir belirtisidir ve toplum için alışılmadık bir durumdur; hanımlar tarafından sergilenen böyle bir tavır özellikle de halk arasında olduğunda uygunsuzdur ve buna müsaade edilemez. Neredeyse kadınlara özel bu tevazulu olma gereği ve halk içindeki görünmezlik, kadının ataerkil yapı tarafından kamusal alan dışına itilmesinin bir başka örneğidir. Shochetman, kadının Tallit giyinmesinin, Tevrat’ın “Kadınlar erkek giysisi erkekler de kadın giysisi giymesin”<sup>11</sup> emrine de karşı olduğunun altını çizmiştir.

Ağlama Duvarı Kadınları’nın uygulamalarına getirilen en duygusal itiraz belki de -ibadet esnasında terennüm eden- kadının sesini duymanın yasaklanmasıdır. Kadın sesi “baştan çıkarıcı” olması nedeniyle rahatsız edici kabul edilmiştir. Talmud geleneğinde kadını susturmaya yönelik bu örnek çarpıcı bir göstergedir ve feminist literatürde bunun analizi yapıldığında temelinde yalnızca ataerkil hegemonya yer almakla kalmayıp aynı zamanda kadının duygusallığından korkmanın da bulunduğu ifade edilmiştir.

11 Tesniye 22:5

Kadınların ibadetine getirilen tüm kısıtlamalar ataerkilliğe dayalı söylemlerdir ve şu an bu kadın cemaatine karşı geliş de ataerkil gücün otoritesini yeniden kurma iddiasıdır. Batı Duvarı'ndaki bu patriarkın yeniden alevlendirilmesi, Yahudiliğin yirminci yüzyılda, geldiğimiz noktada merkezi sembolüdür. İsrail'de seküler otoritelerin bu meseleye nasıl yaklaştığını anlamak için konunun hukukî zeminde nasıl ele alındığını akıldta bulundurmak gerekir. Burada devlet desteğinden kaynaklanan sonuçlar da açıkça gözlemlenmektedir. Duvarın Kadınları'na karşı ilk saldırılar gerçekleştiği zaman, seküler otoritelerin de kadınların Ağlama Duvarı'nda kendi tarzlarında ibadet etmelerini kabul etmediklerini hatırdta tutmak gerekir.

Ağlama Duvarı Kadınları'nın mücadelesini duyuran ve ses getiren önemli bir prodüksiyondan da bahsetmekte yarar var. Yapımcılığı ve yönetmenliği Dan Katzir, Yael Katzir ve Ravit Markus tarafından üstlenilen WOW cemaatini konu edinen belgesel bir yapım olan *Praying in Her Own Voice* (Kendi Sesiyle İbadet Etmek) filminin 2007 yılında İsrail'de Doc Aviv Film Festivali'nde, 2008 yılında da San Fransisco Yahudi Film Festivali'nde gösterimi yapıldı. Altmış dakikalık yapım İngilizce dilinde ve İbranice dilinde İngilizce altyazılı olarak izleyiciyle buluştu. Çarpıcı görsellerin yer aldığı film, kısa sürede çok sayıda kişiye ulaştı ve olumlu eleştiriler aldı.

Mayıs 2013'te İsrail Demokrasi Enstitüsü tarafından yapılan bir anket sonucuna göre İsrail kamuoyunun yarısının WOW'u desteklediği görülmüştür; ancak kadın ibadet grubuna erkeklerin desteği %51.5 iken kadınların oranı %46 olması oldukça dikkat çekicidir. Jerusalem Post gazetesinin 24 Mayıs 2017 tarihli bir köşe yazısında Jeremy Sharon'un verdiği istatistikler kısa sürede bu desteğin arttığını gösteriyor. Neredeyse İsraillilerin üçte ikisinin Batı Duvarı'nda eşit ibadet etme hakkını desteklediğini gösteren anketin yapıldığı Schechter Enstitüsü'nün başkanı Prof. Dr. Doron Bar'ın ifadesiyle "İsrail kamuoyunda giderek artan sayıda, Ağlama Duvarı'nın onlardan (kadınlardan) çalınmış olduğunu hissettiği görülüyor". "Ağlama Duvarı'nda herkese eşit ibadet hakkı izni verilmeli mi?" sorusunu katılımcıların %62'si "evet" diye yanıtlarken, %17'si herkesin orada ibadet edebileceği bir çözüme olumlu bakmakla birlikte önceliğin Ortodoksluğa ve geleneksel uygulamalara verilmesi gerektiğini düşünüyor. %9 oranında katılımcı Ortodoks dışı uygulamaların ve Duvarın Kadınları grubunun ibadetlerinin yasaklanması gerektiğini ifade ediyor. Son %6.1'lik kısım ise Ortodoks olmayan uygulamalara öncelik verilmesini istiyor.

Duvarın Kadınlarının davası Yahudi dünyasında önemli bir sembolik anlam kazanmıştır. Kendilerine karşı gerek halk içinden, gerek resmî

kanallardan şiddetli muhalefet yapılması kadınların çağlar boyunca sessizleştirildiğinin ve bu durumun Yahudi milliyetçiliğinin merkezindeki geleneğin ataerkil temellerinin göstergesidir. Cemaatin mahkemeye çeşitli zamanlardaki müracaatları evrensel ve feminist bir etiği yansıtmaktadır. Ve onların kaderi sadece dindar kadın ve erkekler için değil, aynı zamanda seküler dünya ve anayasal değerler açısından da büyük bir önem taşımaktadır. Onların bu başarısı köktencilik üzerinde çoğulculuk ve hoşgörünün zaferini simgelemektedir.

Yahudilik özelinde örneğini sunduğumuz bu konudan hareketle sonuç olarak belirtmek gerekir ki dinin insana sunduğu özgürlük ve haklardan bir başkasını cinsiyet, köken, mezhep ayrımı yaparak mahrum bırakmak, üstelik bunu “Din’in Sahibi” adına uygulamak din adına yapılacak en vahim hatalardandır.

### Kaynaklar

- Tora, Türkçe Çeviri ve Açıklamalarıyla Tora ve Aftara, Gözlem Yay. İstanbul 2002
- Doğan Hatice, Maymonides'in Hayatı ve Eserleri, Gözlem Yay. İstanbul 2010
- Edri, Yehuda, Nashim be-Tanakh, Dani Sfarim Kiryat Gat, Israel 2009.
- Koren, Debby, Reviewing The Halakha: A Woman's Place in the Synagogue
- Perlman Byjenna-Medel Shana, "Hue and Cry At The Kotel", Jerusalem Post, July 26, 2015.
- Raday, Frances, "Women of the Wall" Jewish Women: A Comprehensive Historical Encyclopedia, 1 March 2009, Jewis Women's Archive.
- Sharon, Jeremy, "Historic Victory in court for women of the Wall", Jerusalem Post, April 25, 2013.
- Sharon, Jeremy, "Women of the Wall Face Harrasment Again At Western Wall", Jerusalem Post, February 27, 2017
- Sharon, Jeremy, "Nearly Two-Thirds of Israelis Support Equal Prayer Rights At Western Wall", Jerusalem Post, May 24, 2017.
- Sharon, Jeremy, "Haredi Leaders, Bayit Yehudi No.2, Demand Repeal of Western Wall Resolution", Jerusalem Post, January 29, 2017.
- Szymkowicz, Sarah, Women in Israel; "Women of the Wall", <http://www.jewishvirtuallibrary.org>
- "Women of the Wall's Anat Hoffman Is Haaretz's Person of the Year", Haaretz, September 5, 2013.